

חזוניהל טויו

'מנחת יהודה' כעד נוסח לפרשנות ימי הביניים*

מהו הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? מהו הנוסח המקורי של פירוש רשב"ם לתורה? מהו נוסח פירושי התורה של חכמים בתקופת רש"י ושל הבאים אחריו – בעלי התוספות לתורה? שאלות אלה העוסקות בחקר גלגולי הנוסח של פירוש רש"י ושל חכמי צרפת דבי רש"י דוגמת ריב"ש וחזקוני עניינה מלומדים וחוקרים החל מהמאה הי"ט.

גלגולי נוסח כתבי המפרשים נחקרו ביסודיות בדור האחרון, ומחקרים לא מעטים נכתבו ונכתבים על נושא זה. אלא שלאחרונה המחקרים העוסקים בכך מלמדים על קושי נוסף באיתור הנוסח המקורי שיצא מתחת ידיו של הפרשן: כתיבה מחודשת. כלומר לאחר שהמחברים כתבו את פירושים לתורה, הם הוסיפו, השמיטו או שינו משפטים אחדים הכוללים עדכונים והבהרות לפירושם הקודם.¹ מכאן שיש לשאול לא רק מהו נוסח הפירוש המקורי של הפרשן, אלא מהו נוסח הפירוש במהדורתו הראשונה; מהו הנוסח במהדורתו השנייה; מהו הנוסח במהדורה האחרונה; ומה הן ההוספות, ההשמטות או השינויים המצויים בנוסחים השונים.

על עניין זה מעירים י' עופר וי' יעקבס:²

לנושא התיקונים והתוספות של מחברים בימי הביניים הוקדשו כמה מחקרים, ובהם מאמריהם של שרגא אברמסון, ישראל תא-שמע ומלאכי בית אריה. אברמסון סקר את התופעה והדגימה. תא-שמע טען שבימי הביניים במקרים רבים המחבר אינו מתכוון להציג חיבור סופי ומושלם, אלא רק רשימת נתונים הנכונה לשעה הנוכחית של הפרסום. תא-שמע הניח שהמחברים היו מודעים לכך שהם יעדכנו בהמשך את חיבוריהם,

* אני מודה לידידיי פרופ' יוסף עופר וד"ר יהונתן יעקבס ולבני הרב מבורך טויו על שהואילו לקרוא את המאמר ולהעיר לי הערות מחכימות. האחריות על הדברים מוטלת עליי.

1 מ' כהן, "מבוא למהדורת הכתר", בתוך: מ' כהן (מהדיר ועורך מדעי), ספר יהושע, רמת-גן תשנ"ב (להלן: כהן, מבוא), עמ' 32–33 והערה 67 שם; י' עופר וי' יעקבס, תוספות רמב"ן לפירושו לתורה שנכתבו בארץ ישראל (להלן: עופר-יעקבס, תוספות רמב"ן), ירושלים תשע"ג. ראו גם י' יעקבס, "השפעת הריאליה הארץ ישראלית על פירושי רמב"ן לתורה", על אתר יט (כסלו תשע"ז), עמ' 37–56.

2 עופר-יעקבס, שם, עמ' 17–21.

וכינה התופעה בשם "הספר הפתוח". בית אריה סקר בצורה מקיפה את דרכי פרסום הטקסט בימי הביניים ואת הבעיות שעמדו בפני פרשנים שבקשו לעדכן את פירושיהם

תא-שמע מציין את התופעה בבהירות, ומוכיח כי מחברי הספרים הודיעו לקורא הפוטנציאלי כי ספרם אינו סיכום סופי של דבריהם אלא כעין "ספר פתוח" המרשה להם להוסיף, לתקן ואפילו לשנות.³ בהמשך דבריהם מפנים עופר ויעקבס⁴ לספרו של י' שפיגל,⁵ המגדיר שלושה סוגים של מהדורות הבאות אחרי המהדורה הראשונה: (1) מהדורה שנייה השונה מהמהדורה הראשונה בפרטים קטנים ובתיקונים קלים. מהדורה כזאת מכונה בפיו "מהדורה מתוקנת"; (2) מהדורה שנייה, שבה תוספות ופרטים רבים לעומת מהדורה ראשונה, כולל עריכה מחודשת של כמה מהדברים שנאמרו במהדורה קמא; (3) מהדורה שנייה השונה בתכלית מהמהדורה הראשונה, והיא יצירה חדשה.

כפי שהעירו עופר ויעקבס תופעת "הספר הפתוח" ו"מהדורות מחודשות" שיצאו מידי אותו מחבר היא תופעה ידועה שנחקרה בדור האחרון ביסודיות. בספרות הרבנית מצויים בעיקר חיבורים מהסוג הראשון שעליהם דיבר שפיגל – "מהדורה מתוקנת". רוב החכמים תיקנו ו"שיפצו" את חיבוריהם אך לא כתבו אותם מחדש. ראש וראשון הוא "פרשנדתא" – רש"י. ידוע לנו כי רש"י הגיה פעמים מספר את פירושו לתלמוד.⁶ בפירושו לתורה, לנביאים ולכתובים שינה בעצמו בכמה מקומות והוסיף קטעים מספר על ידי תלמידו ר' שמעיה.⁷ גם חכמים

- 3 ראו דבריו הנכוחים במאמרו: Israel M. Ta-Shma, "The 'Open' Book in Medieval Hebrew Literature – The Problem of Authorizer Editions", *Creativity and Tradition: Studies in Medieval Rabbinic Scholarship, Literature and Thought*, Cambridge 2006, pp. 194–200
- ראו בחיבורו המונומנטלי (הוורטואלי) של מלאכי בית אריה: מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית: טיפולוגיה של מלאכת הספר העברי ועיצובו בימי הביניים בהיבט היסטורי והשוואתי מתוך גישה כמותית המיוסדת על תיעוד כתבי-יד בציוני תאריך, קדם פרסום, גרסת אינטרנט 0.1 (2012).
- 4 עופר-יעקבס, הוספות רמב"ן, שם.
- 5 י' שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה (להלן: שפיגל, עמודים), רמת-גן תשס"ה, עמ' 109–188.
- 6 א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים – קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית (להלן: גרוסמן, חכמי צרפת), ירושלים תשנ"ה, עמ' 223–230.
- 7 ראו י"ש פנקובר (להלן: פנקובר, הגהות), "הגהות רש"י לפירושו לתורה", *JSLJ* 6 (2007), עמ' 141–188.

אחרים דוגמת ר' יונה אבן ג'אנח⁸ ר' יצחק אלפסי⁹ והרמב"ם¹⁰ תיקנו, מחקו והוסיפו לחיבור המקורי שיצא מתחת ידם. למשל, חיבורו הגדול של רמב"ן על התורה הביא מלומדים וחוקרים לדון בפירוש, ולא מעטים מהם חשו ב"תוספות" המצויות כבר בפירוש עצמו. "תוספות" אלה הן הסברים נוספים מלבד הפירוש עצמו, ובהם פירושים חדשים, פסוקים ודוגמאות נוספות לאלה הקיימות.¹¹ רשימת ה"תוספות" לפירוש רמב"ן באה בחמישה כתבי יד, ומשה שטיינשניידר זיהה שתיים מהן.¹² גם י' מאהרשען וח"ד שעוועל שבדקו את פירוש רמב"ן לתורה ציינו כמה קטעים המובאים רק במקצת כתבי היד, אך הם לא עמדו על טיב כתבי היד, ובעיקר נעלמה מהם תופעת ה"תוספות" בפירוש רמב"ן לתורה.¹³

מחברים אחרים העזו לא רק לשנות, לשפץ ולהוסיף אלא לשכתב את חיבורם.¹⁴ מאלה יש למנות למשל את ר' משה מקוצי שכתב מהדורה מחודשת לספרו – הסמ"ג (ספר מצוות גדול),¹⁵ אך לבד מחיבור זה חיבר ר' משה גם פירוש שלם על התורה.¹⁶ גם ר' לוי בן גרשום כתב כמה מהדורות לפירושו לתורה, אך

- 8 ש' אברמסון, "מהם ובהם (מחקר בתולדות הספר)", א' אבן-שושן, ב"צ לוריא, ח' רבין (עורכים), תלמי ספר שלום סיון – אסופת דברי עיון וספקות (להלן: אברמסון, מהם ובהם), ירושלים תש"מ, עמ' 3–21; שפיגל, עמודים, עמ' 146–147.
- 9 ראו ש' שפר, הרי"ף ומשנתו: תולדות רבינו יצחק אלפסי וספריו, ירושלים תשכ"ז.
- 10 ראו י' סיני, "פירוש המשנה לרמב"ם ככלי לביאור הלכות במשנה תורה", שנתון המשפט העברי כג, ירושלים תשס"ה, עמ' 225–251. עוד על שינויים, השמטות והוספות שהוסיף ושינה הרמב"ם עצמו ראו י' שילת, רמב"ם מדויק, כך א – ספר המדע, מעלה-אדומים תשס"ד, עמ' ג-ד.
- 11 עופר-יעקבס, הוספות רמב"ן, עמ' 21–27.
- 12 תחילה זיהה שטיינשניידר את התוספת בכתב יד אחד ולאחר מכן בכתבי יד נוספים. ראה תחילה, Moritz Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1931, pp. 1960. ולאחר מכן בקטלוגים נוספים. על כל אלה, ראו עופר-יעקבס, הוספות רמב"ן, עמ' 23 והערה 69 שם.
- 13 שם.
- 14 עופר-יעקבס, הוספות רמב"ן, עמ' 18.
- 15 שפיגל, עמודים, עמ' 116–117.
- 16 ר' משה מקוצי כתב כמה חיבורים, אלא שלדאבוננו מקצתם אבדו ואינם. על ר' משה מקוצי וחיבוריו, ראו ח' טויטו, מנחת יהודה – פירוש לתורה לר' יהודה בן אלעזר מבעלי התוספות לתורה (להלן: טויטו, מנחת יהודה), ירושלים תשע"ב, עמ' 78 והערה 66 שם הכוללת ביבליוגרפיה בנושא. על שיטתו הפרשנית ראו שם, עמ' 82–92. מתברר שר' משה מקוצי כתב פירוש לתורה – "פשטי משה מקוצי על התורה". גם חיבור זה כנראה אבד ואיננו. יותר משבעים פירושים מצויים מחיבור זה בתוך חיבורו של ר' יהודה בן אלעזר – מנחת יהודה. ראו אזכורם בדיסרטציה שלי: ח"י טויטו, "מנחת יהודה של ר' יהודה בן אלעזר, ההדרת חלקים מהפירוש ותאור שיטתו הפרשנית על רקע מפעלם של בעלי התוספות" (להלן: טויטו,

במהדורה המחודשת ערך, תיקן, שינה והוסיף.¹⁷ גם ר' ישעיה מטירני כתב כמה חיבורים, ערך ושינה רבים מהם, למשל ב"תוספות על הש"ס". לכמה מהמסכתות חיבר חמש מהדורות שונות.¹⁸

נחזור לדון במהדורות המדעיות של כתבי המפרשים, טיבן, ערכן ואמינותן המדעית. במאה העשרים זכינו למהדורות מדעיות של פירושי התורה מאת חכמי ימי הביניים, כגון מהדורתו של א' ברלינר על רש"י,¹⁹ מהדורתו של ח"ד שעוועל על רמב"ן²⁰ וחזקוני,²¹ מהדורתו של י' נבו על ר' יוסף בכור שור,²² מהדורתו של ד' רוזין על רשב"ם²³ וי' לוקשין שבא בעקבותיו,²⁴ מהדורתו של מ' אורליאן על הפירוש "ספר הגן"²⁵ מאת רבי אהרן ב"ר יוסי הכהן מבעלי התוספות על התורה, מהדורתו על הפירוש "מנחת יהודה"²⁶ לספר בראשית מאת ר' יהודה בן אלעזר ועוד.

מהדורות אלה, שהיו פתח להתעניינות מחודשת בחקר נוסח כתבי המפרשים, הניבו מחקרים שניסו לעקוב אחרי הנוסח המקורי שיצא מתחת ידיהם של הפרשנים. למשל, על פירוש רש"י יצאו מחקרים אחדים המתחקים אחרי נוסח פירוש רש"י על התורה. המחקר הבולט ביותר הוא של א' טויטו, "על גלגולי הנוסח

ריב"א), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד, עמ' 341–342. ראו גם י' גלינסקי, "רבנו משה מקוצי כחסיד, דרשן ופולמוסן: היבטים מעולמו המחשבתי ופעילותו הציבורית" (להלן: גלינסקי, משה מקוצי), עבודת מוסמך, ישיבה אוניברסיטה, ברנד רוול, תשנ"א, עמ' 4 ואילך.

17 ראו חמישה חומשי תורה עם ביאור רלב"ג לתורה – שמות, מהדורת ברוך ברנר וכרמיאל כהן, מעלה אדומים תש"ס, עמ' ג–ז. ראו גם עופר-יעקבס, הוספות רמב"ן, עמ' 18.

18 אברמסון, מהם ובהם, עמ' 13–14; "מ תא-שמע, כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 27–30.

19 א' ברלינר, רש"י על התורה (להלן: ברלינר, רש"י), פרנקפורט תרס"ה.
20 ח"ד שעוועל, פירושי התורה לרבנו משה בן נחמן (להלן: שעוועל, רמב"ן), ירושלים תשי"ט-תש"ך.

21 ח"ד שעוועל, חזקוני – פירושי התורה לרבינו חזקיה בן מנחם (להלן: שעוועל, חזקוני), ירושלים תשמ"א.

22 י' נבו, פירושי רבי יוסף בכור שור על התורה – מהדורה ביקורתית (להלן: נבו, בכור שור), ירושלים תשנ"ד.

23 ד' ראזין, פירוש התורה לרשב"ם – רבינו שמואל בן ר' מאיר, ברסלויא תרמ"ב.

24 מ' לוקשין, פירוש התורה לרבינו שמואל בן מאיר – עם שינויי נוסחאות, ציוני מקורות, הערות ומפתחות (להלן: לוקשין, רשב"ם), ירושלים תשס"ט.

25 י"מ אורליאן, ספר הגן – פירוש לחמישה חומשי תורה (להלן: אורליאן, ספר הגן), ירושלים תשס"ט.

26 טויטו, מנחת יהודה.

של פירוש רש"י לתורה",²⁷ מחקר יסודי ובסיסי שהביא לפירוש גדול בנושא והוביל מלומדים שונים שזיכו אותנו למחקרים נוספים בנידון, דוגמת מחקריהם של א' גרוסמן²⁸ ושל י' פנקובר.²⁹

מאחר שברוב המקרים אין בידינו אוטוגרף של הפירוש, כגון פירוש רש"י על התורה, פירוש רשב"ם על התורה ופירוש ר' יוסף בכור שור על התורה, עדיין קשה להכריע בוודאות מהו הנוסח המדויק שיצא מתחת ידיהם. דוגמה לכך ניתן לראות בכתב יד לייפציג 1, אשר שימש נושא למחלוקת בין החוקרים שנזכרו לעיל – א' גרוסמן וא' טויטו.³⁰ גם מאורי וכהן תרמו לעניין זה. מאורי בדק את נוסח פירוש רש"י המצוי תכופות בפירוש רמב"ן ומצא שלא תמיד זהה נוסח פירוש רש"י המוכר כיום במהדורות המדעיות לנוסח פירוש רש"י המצוי בפירוש רמב"ן.³¹ כהן העיר בהקדמתו למהדורת ה"כתר" על הקושי בההדרת כתבי המפרשים למהדורתו וטען:

השיבושים הרבים ביותר במהדורות הנדפסות מצויים בפירושו של רש"י [...] וככול שמתרחבת תפוצתו של טקסט ומתרבים מעתיקיו, כן גדל חשש השיבוש, וכך אומנם קרה גם לפירוש רש"י. אלא שמלבד זה מתייחד פירוש רש"י משאר טקסטים בריבוי לא רגיל של "תוספות".³²

27 א' טויטו, "על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה", תרביץ נו (תשמ"ז), עמ' 211–242.

28 גרוסמן, חכמי צרפת עמ' 184–193.

29 פנקובר, הגהות.

30 ראו על כך בהרחבה א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67–98; א' טויטו, "האמנם משקף כתב יד לייפציג 1 את הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה? (בעקבות מחקרו של אברהם גרוסמן)", תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 85–116; א' גרוסמן, "כתב יד לייפציג 1 ופירושו של רש"י על התורה (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)", תרביץ סא (תשנ"ב), עמ' 305–315; א' טויטו, תרומתו האפשרית של כ"י לייפציג 1 לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה – תשובה לאברהם גרוסמן", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 297–303; א' גרוסמן, "עוד לטיבו של כתב-יד לייפציג 1 (תגובה למאמרו של אלעזר טויטו)", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 621–624.

31 י' מאורי, "על נוסח פירוש רש"י לתורה שהיה לפני רמב"ן", בתוך: אהרן ממן, שמואל פסברג, יוחנן ברויאר (עורכים), שערי לשון – מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בר-אשר, כרך א, לשון המקרא, מסורה ולשון ימי הביניים, ירושלים תשס"ח, עמ' 188–219; הני"ל, "הירושלמי הכתוב בפירושי רש"י (רמב"ן לבמדבר ד, טז) ונוסח דברי רש"י", שי' ורגון ואחרים (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחות ידירות והוקרה למנחם כהן (תשס"ה), עמ' 385–397.

32 כהן, מבוא, עמ' 32–42; 84–86.

כך הם פני הדברים גם בבדיקת גלגולי נוסח שאר המפרשים.³³ דוגמה לכך אפשר לראות בחקר נוסח פירוש רשב"ם לתורה. מאז עבודתו החלוצית של רוזין נחקר הנושא ביסודיות. ראשי המדברים בנושא היו אלעזר טויטו ושרה יפת, ואחריהם אברהם גרוסמן, אהרן מונדשיין ומאיר יצחק לוקשין. תרמו לעניין זה גם מאמרו של איתמר כסלו ושורת מחקריו של יהונתן יעקבס. דומה שמחקרים חשובים אלה הם בבחינת תנא ושייר, שכן נוסח הפירושים של אותם חכמים נמצא בעדי נוסח נוספים שטרם נחקרו. כסלו כותב:

גורלו של פירוש רשב"ם לתורה לא שפר עליו: הוא לא הודפס במהדורות הראשונות של "מקראות גדולות", ורק בשנות השמונים של המאה השבע עשרה נתגלה כתב יד יחיד של הפירוש, שהיה חסר בראשו ובסופו ואף בגופו לא היה שלם, והתפרסם לראשונה רק בשנת תס"ה (1705) בברלין [...] בשנת תרמ"ב (1882) פרסם דוד רוזין מהדורה חדשה של פירוש רשב"ם לתורה, מאותו כתב יד, תוך השלמתו מכתב יד מינכן 5 (עד ב' א, לא) וקטעים נוספים ממקורות אחרים.³⁴

על טיבו של נוסח פירוש רשב"ם מצא כסלו עד משני – פירוש חזקוני לתורה, שמצויים בו פירושים משל רשב"ם השונים מהנוסח שבידינו כיום.³⁵ בעקבות כך קבע כסלו:³⁶

יש לשבח את רוזין על עבודתו החלוצית במסירה דייקנית של נוסח כתב היד, אולם מצב טקסטואלי זה, שבו כל ידיעותינו על פירוש רשב"ם לתורה מבוססות על כתב יד יחיד וגרוע שאינו בידנו, מחייב חיפוש אחר עדי נוסח נוספים. ואם עדים ישירים אין בנמצא יש לתור אחר עדים עקיפים, היינו חיבורים המצטטים את פירוש רשב"ם לתורה

33 לאחרונה התודענו למאות תוספות בפירוש רמב"ן לתורה. ראו עופר-יעקבס, הוספות רמב"ן.

34 א' כסלו, "פירוש חזקוני כעד נוסח לפירוש רשב"ם לתורה" (להלן: כסלו, חזקוני), ש"י לשרה יפת – מחקרים במקרא, בפרשנותו ובלשונו, בתוך: משה בר-אשר, נילי ואזנה, עמנואל טוב, דלית רום-שילוני (עורכים), ירושלים תשס"ז, עמ' 173–193.

35 שם.

36 כסלו, חזקוני, עמ' 174.

כסלו השווה בין נוסח פירוש רשב"ם במהדורת רוזין לנוסח פירוש רשב"ם שלדעתו משולב בפירוש חזקוני במהדורת שעוועל והוכיח לטעמו כי נוסח פירוש רשב"ם המצוי בפירוש חזקוני הוא המדויק יותר.³⁷
בסיום דבריו אומר כסלו:

אולם לא רק ר' חזקיה השתמש בפירושי רשב"ם בחיבורו. בחיבורים רבים נוספים, מהם בדפוס, כמו "מנחת יהודה" ו"הדר זקנים" ומהם עדיין בכתב יד כמו "גן אלהים", הובאו מביאוריו של רשב"ם, בשמו או בלא שמו, בדרך של ציטוט מדויק או במסירת תוכן הדברים בלבד. אכן, צדק כסלו. כאמור, חכמים רבים נהגו לצטט את הקודמים להם, ולא נותר אלא להמשיך כעצתו ולבדוק את נוסח פירושים אלה, להשוותם לנוסח במהדורות המדעיות ולקבוע מהו הנוסח הקרוב ביותר לנוסח המקורי שיצא מתחת ידם.

במאמר זה עיקר ענייננו בפירוש "מנחת יהודה" לר' יהודה בן אלעזר (להלן: ריב"א), ובעיקר במובאות מכתבי המפרשים של קודמיו המצוטטים בפירושו. פירוש זה נכתב על פי עדות מחברו בראשית המאה הי"ד (1313). בבדיקת נוסח הפירוש נמצאו עשרות רבות של פירושי קודמיו דוגמת רש"י, רשב"ם, ר' יוסף בכור שור וחזקוני, ונבדקו יותר משלושים כתבי יד של הפירוש.³⁸ כמה מהפירושים פותחים בשמו של הפרשן במילים כגון "פירש רש"י", "פירש רשב"ם", "אומר חזקוני", "אמר בכור שור", כשבפתיחת הפירושים מקדים ריב"א מילים המעידות על ציטוט, כגון "ואלה דבריו"; "וז"ל", ובסיומם "עכ"ל" או "עכ"ד" וכדומה, מונחים המרשים לשער כאמור, בזהירות רבה, שמדובר בציטוט.³⁹ נמצאו גם מונחים אחרים המלמדים על הבאת הדברים בשם אומרם או מפי אומרם, כגון: "כך מצאתי בפירוש ר"ם מקוצי"; "כך אמר לי מורי רבינו

37 מפתיע שכסלו, שכה הקפיד להדגיש במאמרו את חשיבות כתבי היד של המפרשים המצויים בפירושים מאוחרים יותר, לא מצא לנכון לבדוק את נוסח פירוש חזקוני בכתב יד אוקספורד אלא הסתפק בנוסח פירוש חזקוני במהדורת שעוועל, שאיננה עומדת בקנה מידה מדעי. ראו טויטו, מנחת יהודה, עמ' 107–126; ג' פריבור (2012), "על נוסח פירוש היחזקוני ועל נוסח הפירוש במהדורת הרב שעוועל" *Art of the Jewish Book*, 3, pp. 13–33. (להלן: פריבור, חזקוני), הערה 54.

38 מהדורתנו על פירוש זה לספר בראשית יצאה לאחרונה. ראה טויטו, מנחת יהודה.
39 נסייג את דבריו ונאמר כי ייתכן שהביטויים הללו מעידים לעתים על ציטוט חלקי בלבד, ואז אפשר שמשפטים הנראים בעינינו כתוספת מעתיקים או כהשמטת מעתיקים הם משל בעל הפירוש עצמו ומעידים על דרכו הפרשנית של הסופרקומנטר.

אליקים וז"ל"; "כך ראיתי בפשטי רבי אליקים"; "כך אמר ר' נחמיה בברייתא וז"ל"; ועוד דוגמאות מעין אלה שיובאו בהמשך. במאמר זה נבחין בין עדויות חדשות לנוסח כתבי המפרשים המוכרים לנו כגון רש"י, ר' יוסף בכור שור וחזקוני, ובין אלה שפירושם אבד ואיננו, ורק הימצאותם של כמה מהביאורים מעיד על פירושם החשוב שאבד, דוגמת הפירוש "פשטי משה מקוצי", פירוש לתורה מאת ר' משה מקוצי והפירוש "פשטי אליקים" לר' אליקים בן מנחם.⁴⁰ פירושיהם אינם מצויים לא בדפוסים ולא בכתבי יד, והמקור היחידי הידוע מפירושיהם הוא פירוש ריב"א.⁴¹ גם אלה המזכירים פירושים אחדים מפירושיהם מפנים לפירוש ריב"א כמקור העיקרי של חיבוריהם.⁴²

פירושי רש"י מוזכרים מאות פעמים בפירוש ריב"א, ובכמה מהם ציטוטים הפותחים את הפירוש במונחים המלמדים על ציטוט. מאחר שיש יותר ממאתיים כתבי יד של פירוש רש"י לתורה,⁴³ יש לעמול ולבדוק את כולם ורק אז לנסות ולקבוע את טיבו של הנוסח. עניין זה דורש עיון לעצמו שלא נוכל לדון בו במאמר זה, אך בכל זאת לא פטרנו את עצמנו מלהביא מעט דוגמאות להמחשת התופעה. פירושי רש"י מוזכרים במפורש עשרים פעם, ובמקצתן מונחים המעידים על ציטוט. פירושי חזקוני מוזכרים מאה חמישים ושתיים פעם, וגם בהן מונחים המלמדים על ציטוט.

השוואת נוסח הפירושים במהדורות המדעיות שלפנינו⁴⁴ לנוסח פירושים אלה במנחת יהודה מגלה בדרך כלל דיוק בנוסח הפירושים. בחלק אחר של הפירושים מצאנו שינויי נוסח קלים שאינם משנים את תוכן הפירוש, אך בחלק לא מבוטל ישנם שינויי נוסח גדולים, לעתים מרחיקי לכת מצד טיבם ותוכנם. ושמה כך יהיו פני הדברים גם בבדיקת נוסח כתבי המפרשים בחיבורים אחרים מאת בעלי התוספות לתורה.

במאמר כמעט ולא נציג מקרים אשר בהם המחבר עצמו הוסיף או שינה את פירושו, אלא פירושים בפירוש ריב"א המובאים בשם אומרים כציטוט. אם נראה

- 40 עוד על ספרים אבודים של בעלי התוספות ראו ש' עמנואל, שברי לוחות – ספרים אבודים של בעלי התוספות לתורה (להלן: עמנואל, שברי לוחות), ירושלים תשס"ז.
- 41 טויטו, מנחת יהודה, עמ' 336–342. לחיבורים אלה נקדיש ברצות השם מאמר בנפרד.
- 42 ראו טויטו, מנחת יהודה, עמ' 92–93.
- 43 "מאורי", "נוסח פירוש רש"י לתורה – מצב המחקר", בתוך: אברהם גרוסמן ושרה יפת (עורכים), רש"י – דמותו ויצירתו, א, עמ' 63–97.
- 44 אין צריך לומר כי לא לכל החיבורים הנזכרים והמצוטטים ב'מנחת יהודה' יש מהדורה מדעית. ראו עמנואל, שברי לוחות, הערה 40.

לנו כי מחבר מסוים שינה את הנוסח הראשון של פירוש, נעיר זאת במקום המתאים. כאמור, נפתח בנוסח פירושי רש"י, אף שחקר נוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א דורש עיון לעצמו.⁴⁵ אחריו נביא פירושים משל ר"י בכור שור ומשל חזקוני המצוטטים אצל ריב"א.

באופן כללי נראה לנו שגרעין הפירוש המקורי של רש"י נמצא בנוסח המהדורות המדעיות וגם בשאר עדי הנוסח דוגמת פירושו של ריב"א, אלא שבמהדורות המדעיות ובשאר דפוסים נוספו הסברים של המעתיקים לפירוש המקורי, בדרך כלל מבלי לציין זאת. לעתים ציינו המעתיקים את התוספת בצורות שונות כגון "הגהה", "תוסי" או במפורש "ואני המעתיק אומר" (כפי שנראה להלן). לעתים התוספת מבהירה את הפירוש אך איננה חלק ממנו, ולעתים התוספת משבשת את הפירוש המקורי.

דוגמאות לשינויי נוסח מפירושי רש"י המצויים בפירוש ריב"א

שינויי נוסח קלים

כאמור, לא מעט מן המחקרים הרבים שנכתבו על פירוש רש"י ועל שיטתו הפרשנית עוסקים גם בגלגולי הנוסח של פירושו,⁴⁶ נושא שהוא מושא מחקרנו. מכיוון שמחקר זה מתמקד בעדויות חדשות העוסקות בענייני נוסח, נתחיל בדוגמאות שבהן שינויי הנוסח קלים ביותר ואינם משפיעים על תוכן הפירוש. לאחר מכן נתמקד בדוגמאות שבהן שינויי הנוסח מרחיקי לכת ומשפיעים על טיבו של הפירוש ועל תוכנו.

45 נקדיש לכך מאמר נפרד העוסק אך ורק בנוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א. כאן הובאו רק חמש דוגמאות. שלוש עוסקות בשינויי נוסח קלים ושתים בשינויי נוסח ניכרים.

46 מונוגרפיות רבות נכתבו על חקר פירוש רש"י, ובהן חיבוריו של גרוסמן ורשימות ביבליוגרפיות שבסוף הספרים. ראו גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 587-607; הנ"ל, רש"י, ירושלים תשס"ו, עמ' 303-311; הנ"ל, אמונות ודעות בעולמו של רש"י, אלון-שבות תשס"ח, עמ' 358-376.

א. בראשית יב, יא ד"ה "הנה נא ידעתי"

נוסח פירוש רש"י במהדורת ברלינר לבראשית יט, ב	נוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21
דבר אחר הנה נא – צריכים אתם לתת לב על הרשעים הללו שלא יכירו בכם, וזו היא עצה נכונה.	הנה נא ידעתי – כדפי ר"ש כאן וכאן גבי לוט הוא לשון דאגה. שהרי פי ר"ש התם [=בבר' יט, ב] וז"ל: "צריכים אנו לתת לב על הרשעים הללו שלא יכירו בכם" עכ"ל.

אם נניח שהמשפט "וזו היא עצה נכונה" שייך לדיבור "הנה נא א-דני" כפי שנראה במהדורת ברלינר תרס"ה,⁴⁷ ולא כמתייחס להמשך דברי רש"י לדיבור "סורו נא" כמתקבל בנוסח ברלינר במהדורתו בתרכ"ז, כי אז נותן כאן רש"י עצה חשובה לקוראיו. נציין כי משפט זה נעדר מנוסח רש"י במנחת יהודה. אם נשער שריב"א לא מצטט חלקית מפירוש רש"י שהרי פתח ב"וז"ל" וסיים ב"עכ"ל", הרי שרואים כאן את דעתו של המעתיק על פירוש רש"י. אף שאין שינוי משמעותי בתוכן הפירוש ישנו שינוי קל בנוסח הפירוש.

ב. בראשית יג, י ד"ה "כגן ה' כארץ מצרים"

נוסח פירוש רש"י במהדורת ברלינר (לבמדבר טו, טו)	נוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21
כגן ה' כארץ מצרים – פי' ר"ש היה אותו מישור כגן ה' לאילנות כארץ מצרים לזרעים. וקשיא, שהרי לא פי' כן בפרשת שלח לך, שפי' שם גבי "ככם כגר",	כגן ה' כארץ מצרים – פי' ר"ש היה אותו מישור כגן ה' לאילנות כארץ מצרים לזרעים. וקשיא, שהרי לא פי' כן בפרשת שלח לך, שפי' שם גבי "ככם כגר",

47 נוסח דומה נמצא גם בדפוסים ראשונים כגון דפוס ראשון, דפוס רומא ודפוס אלקבץ, ראו רש"י השלם, התשמ"ו, עמ' שנח. גם בשאר כתבי יד של רש"י שבדקנו, דוגמת וינה 23 ווינה 24 הנוסח זהה.

וז"ל: "ככם כגר, כמותכם כגר כן גר. וכן דרך לשון עברית כגן ה' בארץ מצרים כן ארץ מצרים" עכ"ל.	ככם כגר – כמותכם כן גר. וכן דרך לשון עברית "כגן ה' כארץ מצרים" כן ארץ מצרים; "כמוני כמוך כעמי כעמך" (מל"א כב, ד).
--	---

בפירוש זה דן רש"י בכ"ף הדימוי הכפולה, אלא שבנוסח רש"י שבמהדורת ברלינר מובאת דוגמה נוספת שבה באה כ"ף הדימוי שש פעמים להבהרת העניין (=כמוני כמוך כעמי כעמך כסוסי כסוסיך). נראה כי נוסח הפירוש בריב"א ברור ומובן ואינו מצריך הדגמות נוספות לכ"ף הדימוי. לדעתנו, הדוגמה המובאת להבהרת הפירוש היא תוספת משל המעתיק (כמו בדוגמה קודמת) ואיננה חלק ממנו.

ג. בראשית יז, ג ד"ה "ויפל אברהם על פניו"

נוסח פירוש רש"י במהדורת ברלינר	נוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21
ויפל אברהם על פניו – ממורא השכינה, שעד שלא מל היה בו כח לעמוד ורוח הקודש נצבת עליו, וזהו שנאמר בבלעם "נופל וגלוי עיניים" (במ' כד, ד).	והיה תמים [...] וכן משמע לפי ר"ש שפירש גבי "ויפל אברהם על פניו" וז"ל: "נפל ממורא שכינה שעד שלא מל היה בו כח לעמוד בהיכל מלך ורוח הקודש ניצבת עליו" עכ"ל.

גם בדוגמה זו ניתן להבחין בשינויי נוסח קלים. המילים "בהיכל מלך" המצויות בנוסח ריב"א⁴⁸ נעדרות ממהדורת ברלינר, וההסבר המובא במהדורת ברלינר לנפילה בשעת התגלות הקשורה לבלעם נעדר בנוסח הריב"א. גם בכתבי יד החשובים של רש"י ככתב יד וינה 23 ווינה 24 נעדרת התוספת המצויה בריב"א. הנוסח בריב"א נראה מוזר אך מעניין בגלל המשך הפירוש, שכן הביטוי "היכל מלך" הנעדר מנוסח ברלינר, מלמד על מיקום ההתגלות, ואילו הדוגמה המובאת

48 הביטוי "בהיכל מלך" נראה מוזר מעט, ואכן איננו בשלושה כתבי יד של פירוש הריב"א, ראו מהדורתנו עמ' נה בחילופי נוסח.

כביטוי להגדרת ההתגלות מפתיעה, שכן בלעם אינו אמור לשמש מודל לאברהם אבינו.⁴⁹ ושוב נדגיש, הביטויים "וּזִ"לִי וְיַעֲכִ"לִי", מרשים לשער שיש כאן ציטוט מדויק. אם יש מקום להשערותנו, הרי שהדוגמה המובאת להתגלות מוזרה ביותר, שכן לו רצה רש"י להביא דוגמה ל"נפילה" בשעת התגלות, היה מביא ממקומות אחרים, כגון משה ואהרן (במ' טז, כו) ויחזקאל (א, כח; ג, כג; מג, ג), ולא מבלעם הרשע. נראה לנו שדוגמה זו היא משל מעתיק הפירוש ואיננה מהנוסח המקורי של פירוש רש"י.

דוגמאות לשינויי נוסח ניכרים מפירוש רש"י בפירוש ריב"א

א. בראשית טז, ה ד"ה "ביני וביניך"

נוסח פירוש רש"י במהדורת ברלינר	נוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21
<p>אנכי נתתי שפחתי וגו' ביני וביניך – כל "וביניך" שבמקרא חסר, וזה מלא; קרי ביה "וּבְיָיִךְ" – שהכניסה עין הרע בעיבורה של הגר, והפילה עוברת. הוא שהמלאך אומר להגר: "הנך הרה" (להלן, יא); והלא כבר הרתה, והוא מבשר לה שתהר? אלא מלמד שהפילה הריון הראשון.</p>	<p>פי' ר"ש כל וביניך שבמקרא חסרין יו"ד בין הנו"ן ובין הכ"ף וזה מלא כפ"ח [=כך פירש חזקוני] עוד פירש ר"ש וז"ל קרי ביה "וביניך" שהוא לשון נקבה דמשמע שהיתה שרה מדברת להגר ואומרת לה "ישפט ה' ביני וביניך".</p>

לפי פשט הכתובים שרה אומרת לאברהם שני דברים: אחד מבטא זעקה וצער ובו שאלה: "חמסי עליך אנכי נתתי שפחתי בחיקך ותרא כי הרתה ואקל בעיניה", ואחד מבטא טענה והאשמה: "ישפט ה' ביני וביניך". בנוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א שינויי נוסח גדולים, המשנים את תוכן הפירוש. ראשית יש להבחין בתופעה המצויה בנוסח המקרא. בפסוק זה נוסח המלה "וביניך" המופיע תמיד במקרא ביו"ד בין הבי"ת לנו"ן מופיע בפסוקנו ביו"ד גם בין הנו"ן לכ"ף [= "וביניך"]. היו"ד הנוספת נותנת מקום לדרשה. מנוסח רש"י במהדורת ברלינר משמע שנוסח

49 לא מצאנו מדרש המשווה בין אברהם לבלעם על דרך החיוב. להפך: לדוגמה, במסכת אבות פרק ה משנה יט, ההשוואה בין אברהם לבלעם היא ניגודית.

חריג זה מלמד ששרה "הכניסה עין הרע בעיבורה של הגר והפילה עובריה", ולכן יש לקרוא "ובְיַד" ברבים (=ביני ובין בניד). כלומר הגר כבר הרתה, אלא שהפילה את ההריון הראשון.

מנוסח רש"י בריב"א (הלקוח כנראה מבראשית רבה מה) יש לקרוא "ובְיַד" בנקבה. שרה אמרה שני משפטים, כל אחד לנמען אחר: הראשון לאברהם – "חמסי עליך אנכי נתתי שפחתי בחיקך ותרא כי הרתה ואקל בעיניה", והשני להגר: "ישפט ה' ביני ובְיַד". בנוסח הריב"א בכתב יד פריס 168 ישנה תוספת המבהירה את הנאמר בכ"י וטיקן 21: "קרי ביה ובניד לשון נקבה, משמע שכשרה היתה מדברת עם אברהם הפכה פניה כלפי הגר (ההדגשה שלי, ח"ט) כשאמרה 'ישפט ה' ביני ובניד'". מעניין שבנוסח הריב"א יש ניסיון לרכך את תגובתה של שרה אמנו בדיבורה עם אברהם.⁵⁰ קשה להכריע בין הנוסחים, אך נראה לנו כי נוסח רש"י בריב"א המרכז מעט את דברי שרה מדויק יותר, מאחר שהוא מתאים לרוח הדברים הנאמרים על שרה לכל אורך פירוש רש"י.

ב. בראשית כה, יג ד"ה "אני ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק"

נוסח פירוש רש"י במהדורת ברלינר לבראשית כה, יג	נוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21
	פי' ר"ש אביך קאי אהאלהים ולא אאברהם. כלומר אני ה' אביך. דאם לא כן היה לו לכתוב "אביך" על יצחק ולא על אברהם.

זאת דוגמה מיוחדת במינה, שכן בפירוש זה של רש"י אין כאן עניין בשינויי נוסח, מאחר שפירוש זה נעדר מהמהדורות המדעיות! רש"י דן במילים שאומר ה' ליעקב: "אני ה' אלהי אברהם אביך". השאלה היא כיצד ייתכן שהכינוי "אביך" מוסב על אברהם ולא על יצחק. כך בנוסח פירוש רש"י בפירוש ריב"א, פירוש

50 על הערכת דמותה של שרה אמנו ראו ג"ח כהן, "שיפוט 'מוסרי' לדמויות מקראיות? להערכת דמותה של שרה אימנו" (להלן: כהן, שיפוט מוסרי), מ' ארנד ושי' פוירשטיין (עורכים), דרכים במקרא ובהוראתו, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 199–213; א' בזק, "חטאיהן של דמויות מרכזיות במקרא", עד היום הזה – שאלות יסוד בלימוד תנ"ך, אלון-שבות תשע"ג, עמ' 432–470.

השומר על הפן הביולוגי בין הסב לנכדו שהרי יצחק הוא אבי יעקב ולא אברהם. ריב"א מציע לקורא לבצע במשפט זה "סירוס מקרא" – תופעה מקובלת המוצעת לעתים בפרשנות ימי הביניים. את פסוקנו יש לקרוא לדעת ריב"א "אני ה' אביך אלהי אברהם ויצחק", הסבר שאיננו כמובן על פי הפשט אך מעניין כשלעצמו.⁵¹ כאמור, לא מצאנו כל אזכור לפירוש זה בנוסח רש"י במהדורת ברלינר. שמא בנוסח פירוש רש"י שעמד לפני ריב"א נזכר דיבור זה שאיננו במהדורות שלפנינו.⁵² לפנינו דוגמה לפירוש רש"י שאיננו במהדורות מדעיות ורק עיון בעדי נוסח אחרים מאפשר להתחקות אחרי פירושי רש"י "אבודים" כגון אלה.

דוגמאות מנוסח פירושי ר' יוסף בכור שור בפירוש ריב"א

ר' יוסף בכור שור (להלן: ריב"ש) הוא מן החכמים הבולטים בפירושיהם של בעלי התוספות לתורה. חותם פירושו מוטבע גם בפירוש ריב"א.⁵³ ריב"ש מובא בפירוש ריב"א חמש עשרה פעמים, ובמקצתן נראה שריב"א מצטט את פירוש ריב"ש. נדגים כמה פירושים משל ריב"ש הבאים כציטוט בריב"א וניווכח שלעתים הנוסח בריב"א נראה כמדויק יותר.

א. בראשית א, טז ד"ה "את שני המאורות הגדולים"

כידוע, בפסוק זה מתעוררת שאלה העולה מפשט הכתוב הקשורה לגודלם של המאורות. בתחילה אומר הכתוב: "ויברא אלהים את שני המאורות הגדולים", משמע שקיימים שני מאורות גדולים. ואילו בהמשך נאמר "את המאור הגדול... ואת המאור הקטן" משמע שישנם שני מאורות: אחד גדול ואחד קטן. על כך משיב רש"י בעקבות המדרש בבבלי, חולין ס ע"ב: "שווין נבראו ונתמעטה הלבנה על שקטרה ואמרה אי אפשר לשני מלכים שישמשו, המעיטה הקב"ה".

51 זו אינה הפעם היחידה שאברהם מוגדר כאבי יעקב ולא יצחק. ראו למשל בראשית לא, מב, בדברי ה' ליעקב בחלומו נאמר: "אני אנכי ה' אלהי אברהם אביך ואלהי יצחק". שמא יש כאן הפניה סמוייה לקורא לעריכת השוואה בין אברהם ליעקב בכל מסכת חייהם. על עניין זה ראו ח' טויטו, "פרידת יעקב מעשו כרקע לפרידת אברהם מלוט", אורשת ג (תשע"ג), עמ' 21-5.

52 אפשרות אחרת שאינה נראית סבירה בעינינו היא שפירוש זה הוא משל פירוש אחר שעמד לפני ריב"א ובטעות הוא מייחסו לרש"י. מצאנו עוד מקומות בפירוש ריב"א המביאות פירושים משל חכמים דוגמת רשב"ם, בכור שור וחזקוני, ואין פירושים אלה מתועדים במהדורות שלפנינו.

53 על פירושי ריב"ש בפירוש ריב"א ראה טויטו, מנחת יהודה, עמ' 98-109.

נציין שנבו במהדורת ריב"ש שלו מביא בהערותיו לפסוק זה את פירושו של ריב"א המובא בדפוסים בשם הר"ר אליקים. בכתבי היד של פירוש ריב"א ישנם שני פירושים למילים "המאורת הגדולים". בדפוסים מצוי רק הפירוש השני בשינויי נוסח.⁵⁴ נציג כאן את הפירוש לדיבור השני. הפירוש מובא בשם ריב"ש ללא ציון שמו של ר' אליקים – רבו של ריב"א.

נוסח פירוש ריב"ש בפירוש ריב"א	נוסח פירוש ריב"ש במהדורת נבו
ואמר הר' יוסף בכור שור: מתחילה , כשכולל את שני המאורות יחד קורא אותם גדולים, לפי שהם גדולים לגבי הכוכבים. אבל בסופיה דקרא , שאינו כוללם יחד, כתב "ואת המאור הקטון", לפי שאף קודם שנתמעטה הייתה אורת החמה מרובה מאורת הלבנה.	את שני המאורות הגדולים – שמש וירח, שהם גדולים מן האחרים והאחד גדול מתבירו; ולגביה דידיה קורא לו קטון , כשהוא אומר את המאור הגדול ואת המאור הקטון.

הנוסח במהדורת נבו מבליט את פירושו של ריב"ש לפי הפשט, שכן אומר ריב"ש שבאזכור הראשון מדובר באופן כללי על שני מאורות גדולים, כלומר "גדולים מן האחרים" כלשונו, אך כשמדובר רק על שניהם הכתוב מבחין ביניהם. פירוש ריב"ש בנוסח ריב"א מובנה וברור יותר. הוא פותח במילה "מתחילה", המדגישה את הופעתם הראשונה של המאורות בכתוב, ולאחר מכן מוסיף את הביטוי "סופיה דקרא", המורה על סיום תיאור יצירת המאורות. באזכור הראשון שניהם נקראים "גדולים" ביחס למאורות האחרים – הכוכבים, שהם קטנים יותר. באזכור השני מדובר על היחס שבין שני המאורות, קרי בין השמש לירח. ריב"ש, כנראה בהשפעת המדרש, סבור שסיבת ההבדל בין שני המאורות היא ש"הלבנה נתמעטה". אין בפירוש ריב"א ביטויים המורים על ציטוט מדויק של ריב"ש, ולמרות זאת ניתן לשער כי ריב"א הביא את פירוש ריב"ש כלשונו. כמובן שאין להוציא מכלל אפשרות שריב"א בחר לעבד את דברי ריב"ש על ידי שני שינויים חשובים, ושמא אף כל החלק השני מיסופיה דקרא' ואילך אינו משל

ריב"ש, שכן די בנאמר עד מלים אלה על מנת להסיר את הקושי בתאור גודל המאורות, ואם כן ריב"א הוסיף על דברי ריב"ש ושילב בהם את דברי המדרש שפטר קושי זה על ידי הרעיון של התמעטות הלבנה.

ב. בראשית כה, כט ד"ה "והוא עיף"

פירוש זה שבמהדורת נבו מצוי בפירושו של ריב"א הן בכתבי היד והן בדפוסים. שמו של ריב"ש נעדר מהפירוש בריב"א, אך נוסח הפירוש מלמד בבירור שזהו פירושו של ריב"ש. נוסח הפירוש בכתבי היד נראה מדויק מנוסח הפירוש בדפוסים ומהנוסח במהדורת נבו.⁵⁵ להלן הממצאים:

נוסח פירוש ריב"ש במהדורת נבו	נוסח פירוש ריב"ש בפירוש ריב"א בכ"י פריס 168
והוא עיף – דרך הציידים להיות עיפים ורודפים אחר החיות, ופעמים טועים ביער שלושה ודי ימים, [ויגע] להם רעב וצמא, וכן היה לעשיו עד שהגיע לשערי מות, ולא היה יכול להשיג ידו אל פיו, כמו שהוא אומר הלעיטני נא וגו'. כלומר: שפוך לתוך פי ואני אוכל, שאיני יכול אפילו לתת לתוך פי (וכו').	והוא עיף – שכן דרך הציידים להיות תועים ביערים די ימים או ה' עד שמייגעין עצמם ברעב ובצמא עד שערי מות, ולכך אמר "הלעיטני נא", שהיה עמל ויגע כל כך, שלא היה יכול ליתן המאכל בפיו.

ריב"ש מסביר את משמעות המלים "הלעיטני נא". דרך הציידים לשוב עיפים בעקבות רדיפתם אחר החיות. שהותם בשדה יכולה להימשך כמה ימים, הכוללים מרדף שיש בו סכנת חיים. עשן, ששהה במרדף כזה, היה נתון בסכנת חיים "עד שהגיע לשערי מוות", כדברי ריב"ש. פירוש דומה נמצא גם בהדר זקנים ובמושב זקנים. נראה שלפנינו עיבוד פירושו של ריב"ש על ידי בעלי התוספות לתורה כפי שהוא מתועד בכמה מכתביהם. עיבוד זה משקף מבנה ברור ומסודר יותר של פירוש ריב"ש. המילה "שכן" הפותחת את פירוש ריב"ש בפירוש ריב"א ושאר בעלי

55 אמנם ברוב המקומות ציטטנו את נוסח פירוש ריב"א מכ"י וטיקן 21, אולם לא פעם ראינו שינויי נוסח קלים בשאר כתבי היד הנראים לנו מדויקים יותר. כאן העדפנו את נוסח כ"י פריס 168. על חילופי נוסח בפירוש זה, ראו מהדורתנו, עמ' ק.

התוספות לתורה והביטוי "ולכך אמר" באמצע הפירוש מעניקים מבנה ברור לפירוש על פי רצף המלים שבכתוב.

ניתן לחזק השערה זאת מאחר שקיימות שתי תמיהות בנוסח המשפט שבמהדורת נבו: "ופעמים טועים ביער שלושה ודי ימים". האחד במילה "טועים", השני במילים "שלושה ודי ימים". ידוע ההבדל בין "טועה" ל"תועה". הראשון מלמד על טעות רעיונית מופשטת, והשני מלמד על תעייה בדרך. בנוסח נבו הכוונה ל"תועים" – תעייה בדרך, אף שנכתב "טועים" בטי"ת. כמו כן בביטוי "שלושה ודי ימים" אין אחידות בכתיבה. ראוי לכתוב או "שלושה וארבעה" או "ג' ו-די", אך לא כפי שנכתב בנוסח נבו "שלושה ודי ימים". מפתיע שיהושפט נבו העדיף להשאיר את נוסח ריב"ש כפי שהוא מתועד בכ"י מינכן 52 ולא אימץ למהדורתו את נוסח ריב"ש מפירוש ריב"א ומשאר בעלי התוספות לתורה.

דוגמאות מנוסח פירושי ר' חזקיה בן מנוח (חזקוני) בפירוש ריב"א

ריב"א מזכיר חכמים רבים בפירושו,⁵⁶ והבולט שבהם הוא חזקוני, הנזכר יותר מכל חכם אחר.⁵⁷ בדיקת פירושים אלה מלמדת על סמכותו הגדולה בעיני ריב"א, הניזון מהפירוש ומושפע ממנו.

במחקר על פירוש חזקוני קובעת שרה יפת⁵⁸ שהפירוש לתורה של ר' חזקיה ב"ר מנוח – שעל אודותיו אין אנו יודעים כמעט ולא כלום – הוא עבודה רבת היקף ועניין, המבטאת פן חשוב של הפרשנות היהודית בימי הביניים.⁵⁹

גילה פריבור כתבה ביקורת מפורטת על פירוש החזקוני במהדורת שעוועל,⁶⁰ והגיעה למסקנה כי מהדורה זו איננה עומדת בקנה מידה מדעי.⁶¹

56 טויטו, מנחת יהודה, עמ' 72–82.

57 לפני שנים אחדות התפרסמה עבודת דוקטור העוסקת בפירושו של חזקוני מאת יוסף פריאל. ראו י' פריאל, "דרכו הפרשנית של ר' חזקיה בן מנוח (חזקוני) בפירושו לתורה", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ע.

58 ש' יפת, "פירוש החזקוני לתורה – לדמותו של החיבור ולמטרותיו" (להלן: יפת, חזקוני), מ' בר-אשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר – אסופת מאמרים במדעי היהדות, כרך א, ירושלים תשנ"ב, עמ' 91–112. ראו עוד אצל מ' גרינברג, "פרשני צרפתי", מ' גרינברג (עורך), פרשנות המקרא היהודית – פרקי מבוא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 68–86; י' עופר, "פירוש החזקוני לתורה וגלגוליו" (להלן: עופר, חזקוני), מגדים ח (תשמ"ט), עמ' 69–83; ג' פריבור, חזקוני.

59 יפת, שם, עמ' 91.

60 פריבור, חזקוני.

61 ראו גם טויטו, מנחת יהודה, עמ' 109–117.

רביס מפירושי חזקוני המופיעים בפירוש ריב"א פותחים במילים כגון "ופירש חזקוני זז"ל"; "ופירש חזקוני"; "ואומר חזקוני"; ומסיימים במילים כגון "עד כאן לשון חזקוני"; "עכ"ל"; "עד כאן דבריו", ביטויים המרשים לנו לשער שריב"א מצטט את פירוש חזקוני כלשונו. נציג דוגמאות מפירושים אלה בהשוואה לכ"י אוקספורד ולמהדורת שעוועל, ונשער את הסיבה לשינויים העולים מתוך כך.

א. בראשית ג, יד ד"ה "מכל הבהמה ומכל חית השדה"

נוסח פירוש חזקוני בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21	נוסח פירוש חזקוני במהדורת שעוועל
<p>פי' ר"ש אם מבהמה נתקלל מחיה לא כל שכן? מכאן למדו רבותינו ז"ל בבכורות שימי עיבורו של נחש שבע שנים.</p> <p>פי' חזקוני זז"ל: "והכי קאמר 'ארור אתה מכל הבהמה' בדוגמא ובענין שיהא עיבורה</p> <hr/> <p>שהיא החמורה נתקללה יותר שבע ידות, ויותר מחיות שמקצרות יותר ימי העיבור, שהוא החתול כי ימיו של החתול ז' שבועות ושל החמורה תשע וארבעים שבועות. כך נתקלל עיבור הנחש שבע שנים, ואין דימכל החיה יתירה, כך הוא מפורש בבכורות.</p> <p>[מכאן ועד סוף הפירוש חסר]</p>	<p>פרש"י אם מבהמה נתקלל מחיה לא כל שכן שהרי מצינו צער עיבור בהמה גסה יותר מצער עבור חיה דקה. העמידו רבותינו שימי עיבורו של נחש שבע שנים וה"ק ארור אתה</p> <p>מן הבהמה בדוגמא ובענין שהיא מקוללת מן החיה, פירוש כשם שהבהמה המושכת ימי עבודה זהו חמור נתקללה יותר מחית השדה שמקצרת ימי עבודה. זהו חתול לאחר שבע, שימי עיבורו של חתול שבעה שבועות ושל חמור מ"ט שבועות. כך נתקלל הוא יותר מאותה בהמה לאחד שבע דהו להו שבע שנים. וי"ו ד"ומכל" יתירה הוא.</p> <p>דבר אחר, מכל הבהמה ומכל חית השדה, שאין לך בהמה</p>

	<p>וחיה ההולכת על גחון, ואתה "על גחנך תלך". "ולכל הבהמה ולכל חית השדה נתתי את כל ירק עשב לאכלה" ואתה "ועפר תאכל כל ימי חיידך" שמתוך שפיך בארץ העפר יכנס לתוך פיך ותאכלנו בעל כרחך. ועפר תאכל, היינו קרקע בתולה, וה"ק כל ימי חיידך תטרח לחזר אחר קרקע בתולה לצורך מאכלך, וזהו הקנס שנקנס עליו. "על גחנך תלך" מכאן ואילך.</p>
--	--

הפסוק "ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה על גחונך תלך ועפר תאכל כל ימי חיידך" עוסק בעונשו של הנחש. בפסוק זה שלושה חלקים: (1) "ארור אתה [...] ומכל חית השדה"; (2) "על גחונך תלך"; (3) "ועפר תאכל כל ימי חיידך". פשט הכתובים מלמד שהחלק הראשון בפסוק כולל את שני החלקים האחרים, כלומר הקללה "ארור אתה" כוללת שני עונשים: הליכה על גחון ואכילת עפר. דרש הפסוק מלמד על עונש נוסף שאיננו נזכר בכתוב אך מכוון לימי עיבורו של הנחש. הדרש נאחז במילים "ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה", ובעובדה המונחת כידועה שהבהמה גרועה מן החיה בעיבורה.

בנוסח פירוש חזקוני מופיעים שני הפירושים: הדרש והפירוש הפותח ב"דבר אחר" בפשט. ריב"א מביא בפירושו רק את הפירוש הראשון על דרך הדרש, המעניק משמעות של עונש נוסף לנחש. על פי עדי נוסח אחרים במקום "ואין" יש לגרוס "ווי".⁶² אנו משערים שריב"א העדיף לפרש רק לפי הדרש ולעסוק בעונשו של הנחש הקשור בימי עיבורו, כיוון שהפירוש השני העוסק בעונש הכפול הכולל הליכה על הגחון ואכילת העפר משתמע בבירור מהכתוב, ואילו העונש הנוסף

62 כגון כ"י פרמא 2541, פריס 168, קוייפמן A31. ראו טויטו, מנחת יהודה, עמ' יח במנגנון חילופי הנוסח.

הקשור לימי העיבור קושר אותו לעונשה של האישה, הקשור גם הוא לעיבור הקשה. שמא ריב"א מעוניין להעצים את עונשו של הנחש על מנת לחדד את חומרת עונשו ביחס לעונשה של האישה הכוללת את ימי עיבורה ואת צער עיבורה.

נוסח פירוש חזקוני בריב"א קצר מנוסח הפירוש בכ"י אוקספורד ובמהדורת שעוועל. שתי אפשרויות להבנת ההבדל בין הנוסחים: אחת – נוסח פירוש חזקוני המובא בריב"א הוא הנוסח שעמד לפניו. האחרת – נוסח פירוש חזקוני המופיע בריב"א נבחר מבין שני הפירושים שהובאו. אם נשער שנוסח חזקוני המופיע בריב"א הוא הנוסח המקורי של חזקוני, שהרי הפירוש פותח בביטוי "וזה לשונו", הרי כנראה התווסף פירוש נוסף הפותח ב"דבר אחר" בנוסח חזקוני במהדורת שעוועל. אך אם נשער שנוסח חזקוני בריב"א הוא אותו הנוסח שבמהדורת שעוועל, נצטרך לומר שריב"א בחר את הפירוש הראשון והשמיט את השני, מאחר שריב"א מעדיף לקשר בין העונש שניתן לאישה הקשור לימי העיבור לעונש שניתן לנחש העוסק גם הוא בימי העיבור.

ב. בראשית ח, כב ד"ה "זרע וקציר וקור וחום"

נוסח חזקוני בפירוש ריב"א, כ"י וטיקן 21	נוסח חזקוני בכתב יד אוקספורד ובמהדורת שעוועל
פי ר"ש: "חצי כסלו טבת וחצי שבט קור". והקשה חזקוני האמרינן בבא מציעא פרק המקבל "חצי תשרי ומרחשוון וחצי כסלו זרע, חצי כסלו טבת וחצי שבט חורף חצי שבט אדר וחצי ניסן קור וחצי ניסן אייר וחצי סיון קציר חצי סיון תמוז וחצי אב קיץ חצי אב אלול וחצי תשרי חום". והוא תירץ כי הסופרים טעו, כי ראו הפירושים כתוב חצי כסלו טבת וחצי שבט חורף, ונקודה אחת על הריש כדי להשלים התיבה להיותה חורף והיו סבורים שהוא קור. וכתבו מהיום ההוא והלאה חצי כסלו וכו' קור, כמו	פיר"ש חצי כסלו טבת, וחצי שבט קור וכו' בב"מ. וא"ת הא אמרינן בב"מ פרק המקבל: "וחצי תשרי מרחשוון וחצי כסלו זרע, וחצי כסלו טבת וחצי שבט חורף, וחצי שבט אדר וחצי ניסן קור...". בהערת גליון בכ"י אוקספורד ישנה תוספת: אלא י"ל הסופרים טעו פרי"ש, שמתחלה מצאו בפרי"ש "חצי כסלו טבת וחצי שבט חיי"ת וי"ו רי"ש כענין זה חורף", ונקודה אחת על הרי"ש כדי להשלים התיבה להיותה "חורף", והיו סבורים שהוא "קור".

שכתבו כמה סופרים בפרשת דברים גבי "ואשימם בראשיכם", ושם אפשר בע"ה את הצורך.	וכתבו מהיום ההוא והלאה בפר"ש "וחצי שבת קור" כמו שטעו כמה סופרים בפי דברים גבי ואשימם בראשיכם (וכו').
--	--

כידוע, בפירושו של חזקוני יש לא מעט פירושים הפותחים במילה "חז"ק" ולאחריה שאלה ללא תירוץ.⁶³ בנוסח הפירוש לבראשית ח, כב ד"ה "זרע וקציר וקור וחום" בכתב יד אוקספורד ובמהדורת שעוועל נעדרת המילה "חז"ק",⁶⁴ אך מובאת שאלתו של חזקוני על דברי רש"י ללא תירוץ. השאלה פותחת במילים "וא"ת" בכתב יד שונה ובגודל קטן משאר הפירוש.

על המילים "וחצי שבת קור" מעיר הרב שעוועל: "כן הוא בכתב יד, וכן במדרש אגדה, וכן הוא ברש"י דפוס ראשון. בס"ש: 'חורף'". בפירוש ריב"א בכתב יד וטיקן 21⁶⁵ ישנה תוספת כפי שניתן לראות בטבלה: "והוא (=חזקוני) תירץ כי הסופרים טעו, כי ראו הפירושים בהם כתוב 'חצי כסלו טבת וחצי שבת חור', ונקודה אחת על הר"ש כדי להשלים התיבה להיותה 'חורף', והיו סבורים שהוא 'קור'. וכתבו מהיום ההוא והלאה 'חצי כסלו וכו' קור'". יצוין שהרב שעוועל מעיר על כך בהערותיו.⁶⁶ בדקנו זאת בכתב יד אוקספורד, ואכן בהערת גיליון ובכתב

63 על ייחודיותו של מונח זה, ראו טויטו, מנחת יהודה, עמ' 124–126; עופר, חזקוני, עמ' 69–83; יפת, חזקוני, עמ' 91–112; לאחרונה ג' פריבור, חזקוני.

64 בפרויקט השו"ת בהוצאת בר-אילן הוכנס פירושו של חזקוני ממהדורתו של הרב משה מנחם אהרן, אוצר החזקוני – ציוני מקורות, ביאורים, הערות, מילואים, טבלאות וציורים, ירושלים תשנ"ב. מפתיע שבמהדורה זו באה המילה "חז"ק" לפני המלה "[ד]אמרינן". נראה שהמהדיר הוסיף מילה זו מאחר שהבחין שיש בפירוש לפסוק זה שאלה ללא תירוץ. בהקדמתו למהדורה ציין שלא בדק כתבי יד אלא הסתמך על מהדורת שעוועל, ובמקומות שחשב שיש להוסיף או לגרוע הוסיף או גרע מעצמו. במהדורת שעוועל על ד"ה "זרע וקציר וקור וחום" כתוב: "פרש"י: חצי כסלו טבת וחצי שבת קור (ההדגשות שלי, ח"ט) וכו'". בהערותיו מציין שעוועל על אתר: "קור", כן הוא בכ"י, וכן הוא במדרש אגדה, וכן הוא ברש"י דפוס ראשון. בס"ש 'חורף'". במהדורת משה מנחם אהרן הנוסח לדיבור זה הוא: "פרשי חצי כסלו טבת וחצי שבת חורף וכו'". לאור בדיקתנו נראה שצדק שעוועל, ואכן בכ"י אוקספורד כתוב "קור" ולא "חורף". גם הערתו של שעוועל הכוללת תשובה של חזקוני המובאת בשולי כתב היד מדויקת על פי כ"י אוקספורד. נראה שהן נוסח הפירוש במהדורת משה מנחם אהרן, הן הערותיו הן הסבריו לפסוק זה העוסקים בענייני נוסח אינם מניחים את הדעת. ראו שם, עמ' סא בהערות לה-לו.

65 עליו מבוססת מהדורתנו.

66 שעוועל, חזקוני, עמ' מה בהערות.

שונה נמצאת תוספת זו של חזקוני הדנה בשיבושי נוסח. שמא הנוסח שמביא ריב"א ונמצא בשולי הגיליון בכתב יד אוקספורד הוא המקורי, ולכן נעדרת המילה "חז"ק" המלמדת על קושיה ללא תירוץ. נראה לנו שמהלך גלגולי ההעתקה היה כך: בתחילה בכתב היד המקורי של חזקוני הייתה שאלה ותשובה. מעתיק אחר השמיט את התשובה העוסקת בביקורת הנוסח, מאחר שתשובה ביקורתית זו לא נראתה לו משל חזקוני. אחריו הגיע מעתיק שסבר שיש להכניס בחזרה את תשובת חזקוני, אך העדיף לכותבה בשולי הגיליון מחמת הספק. מפתיע פירושו של הרב שעוועל, שהעדיף להשמיט את תשובת חזקוני שבשולי הגיליון, אך לא ויתר להביאה בהערותיו והדגיש שזוהי אחת ההוכחות הבולטות שכתב יד אוקספורד הוא כתב ידו של המחבר.⁶⁷ כבר יי עופר ציין⁶⁸ שמבדיקת כתב היד ניתן לראות בעליל ששני מעתיקים עסקו במלאכת ההעתקה של כתב יד זה. יצוין כי פריבור מעירה מלבד הסתייגותו של עופר: "ראיתי את כתב היד במקורו וניתן להוסיף על כך שגם צבע הדיו שונה, פנים כתב היד נכתב בדיו שחורה ואילו התיקונים נעשו בדרך כלל בדיו חומה". מכאן שנוסח פירוש חזקוני המובא בריב"א משקף קרוב לוודאי עדות מהימנה של פירוש חזקוני.

ג. שמות ד, יט ד"ה "כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך"

נוסח פירוש חזקוני בכ"י אוקספורד ובמהדורת שעוועל	נוסח פירוש חזקוני בפירוש ריב"א בכ"י וטיקן 21
פרש"י מי הם דתן ואבירם חיים היו וגו'. כלומר: "סומים היו" אין לומר, שהרי כתיב בפרשת קרח "העיני האנשים תנקר, "אין להם בנים", אין לומר, שהרי כתוב "ונשיהם ובניהם וטפם".	פי' ר"ש מיהם? דתן ואבירם. חיים הם! אלא שירדו מנכסיהם ועני חשוב כמת. עוד פירש חזקוני "דאין לומר שאין להם בנים, ומי שאין לו בנים חשוב כמת, שהרי כתוב 'יצאו ניצבים פתח אהליהם ונשיהם וטפם' עימם, עכ"ל".

67 שם, הערה 38 במבוא.

68 עופר, חזקוני, עמ' 69-83.

	<p>"מצורעים היו" אין לומר – שהרי במחנה ישראל היו, כדכתיב "העלו מסביב למשכן קרח דתן ואבירם", על כרחך עניים היו. ולפי פשוטו: כל האנשים קרובי המצרי שהרגת.</p>
--	---

חזקוני דן במשפט "כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך". כידוע, לפני שמושה ברח למדיין הוא היה מעורב בשתי מריבות: אחת בין יהודי למצרי שהסתיימה בהריגתו של המצרי והטמנתו בחול על ידי משה, והאחרת בין שני יהודים נצים שהסתיימה בגירתו של משה למכה: "למה תכה רעך", ובעקבותיה תגובת המכה: "הלהרגני אתה אומר כאשר הרגת את המצרי". תגובה זו גרמה למשה לברוח למדיין מפני סכנת המוות שארבה לו.

תחילה מביא חזקוני את דברי רש"י הסובר ש"האנשים" – דתן ואבירם, לא מתו ממש, והוא דן באפשרויות המובאות בבבלי, נדרים סד ע"ב, שישנם ארבעה סוגי אנשים החשובים מתים בחייהם: סומים, מצורעים, מי שאין לו בנים ועניים. לאחר שהוא מבטל את שלוש האפשרויות הראשונות, הוא מסיק שדתן ואבירם היו עניים, ולכן ה' מתייחס אליהם בדבריו כאל מתים. הוא מוסיף שלפי הפשט מדובר בקרובי משפחתו של המצרי שמושה הרג, כלומר "כל האנשים קרובי המצרי שהרגת" מתו (כפשוטו), ולכן אין כל חשש בחזרה למצרים. כך נוסח הפירוש בכ"י אוקספורד ובמהדורת שעוועל.

הנוסח לפירוש זה בריב"א קצר יותר, וכולל רק את הפירוש הראשון המובא בחזקוני. ריב"א בחר בפירוש הראשון על דרך הדרש והשמיט את הפירוש על דרך הפשט. המילים "עד כאן לשונו" מאפשרות לשער שמדובר בציטוט פירוש חזקוני. אם כן, לפנינו עדות לנוסח פירוש חזקוני השונה מנוסח חזקוני במהדורת שעוועל, שבה ישנה הרחבה על אודות סוגי האנשים הנוספים הנחשבים מתים בחייהם (בהתאם לגמרא), ופירוש נוסף על דרך הפשט. אפשרות אחרת בהבנת השינויים היא שנוסח חזקוני הקיים במהדורת שעוועל הוא הנוסח שעמד לפני ריב"א, אלא שריב"א בחר בכוונה תחילה את פירוש הדרש המבוסס כאמור על הגמרא במסכת נדרים, המזהה את הנצים כדתן ואבירם. מאחר שהערתו של אחד מהם היא

שגרמה למשה לברוח למדיין, ה' מרגיע את משה ואומר שהאנשים הללו שהביאו אותו לפחד ולברוח כבר "מתים", כלומר לא יכולים להזיק לו.

ד. שמות כו, כד ד"ה "והיו תואמים מלמטה"

פסוק זה, העוסק בבניית המשכן, מתמקד בשני קרשים מבין קרשי המשכן. על שני קרשים אלה אומר הכתוב: "והיו תואמים מלמטה". כנראה עניין בנייתם אינו ברור, ולכן הרבו לעסוק בו בפרשנות ימי הביניים. פירוש זה חשוב במיוחד לענייננו, כיוון שלדעת חזקוני ישנו שיבוש בנוסח פירוש רש"י ובעקבות זה בהבנת דברי רש"י.

שעוועל מציין במהדורתו על חזקוני שהקטע כולו איננו מופיע בדפוסים הנפוצים של חזקוני, אבל נמצא בכתב יד אוקספורד: "וכן איתא כל הפסקא בריב"א בשם רבינו, ובס"ש ליתא".⁶⁹ נציין שישנם שינויי נוסח קלים בלבד בין נוסח פירוש חזקוני המובא בשם ריב"א בשעוועל בסוגריים ובין נוסח ריב"א בכ"י וטיקן 21.

נוסח פירוש רש"י במהדורת ברלינר	נוסח פירוש חזקוני בפירוש ריב"א
ויהיו – כל הקרשים תואמים זה לזה מלמטה שלא יפסיק עובי שפת שני האדנים ביניהם להרחיקם זו מזו. זהו שפרשתי (לעיל יז) שיהיו צירי הידות חרוצים מצדיהן, שיהא רוחב הקרש בולט לצדיו חוץ ליד הקרש לכסות את שפת האדן, וכן הקרש שאצלו, ונמצאו תואמים זה לזה כדי שלא יפרידו האדנים ביניהם. ויחדו יהיו תמים – כמו תואמים. על ראשו – של קרש. אל הטבעת האחת – כל קרש וקרש היה חרוץ למעלה ברחבו שני חריצין	ויהיו תואמים מלמטה – פרש"י וקרש המקצוע שבצד למערב חרוץ לרוחבו כבעוביו וכו'. והקשה חזקוני: אין חריץ קרש המקצוע מועיל כאן למנוע האדנים שלא יפרידו בין הקרשים אם האדנים בולטים לתוך חללו של המשכן, ועוד הסברא נותנת להבין כי כל שני אדנים שוים תחת כל קרש לארבע רבעיו, ועוד אם קרש המקצוע חרוץ להכניס בו קרש הצפוני והדרומי הרי הוא ממעט חללו של קדש הקדשים? לכך יש לומר שמתחילה ראו הסופרים

69 שעוועל, חזקוני, עמ' רצו, הערה 85.

<p>"וקרש המקצוע שבסדר המערב חרוץ לרחבו בעוביו כנגד חריץ של צד קרש הצפוני והדרומי" שהיה מוגה בפירוש רש"י והיו סבורים על ההגהה שדינה היה להכתב תכף אחר "ונמצאו תואמים זה לזה", והם שגו ברואה כי עיקר דינה תכף בין "קרש המקצוע היה טבעת בעובי קרש הדרומי והצפוני" ובין "וראש קרש שבמקצוע שבסדר מערב וכו'", והשתא ניחא עכ"ל דברי חזקוני, ולפי הנראה כך פתרון דברי ר"ש.</p>	<p>בשני צדיו כדי עובי טבעת, ומכניסו בטבעת אחת, נמצא מתאים לקרש שאצלו. אבל אותן טבעות לא ידעתי אם קבועות הן אם מטולטלות. ובקרש שבמקצוע היה טבעת בעובי הקרש הדרומי והצפוני (וכאן מציע שעועל להוסיף: "וקרש המקצוע שבסדר המערב חרוץ לרחבו בעביו כנגד חריץ של צד קרש הצפוני והדרומי") וראש קרש המקצוע שבסדר מערב נכנס לתוכו, נמצאו שני הכתלים מחוברים. כן יהיה לשניהם – לשני הקרשים שבמקצוע, לקרש שבסוף צפון ולקרש המערבי וכן לשני המקצועות.</p>
---	---

לאחר הבאת קושיית חזקוני טוען ריב"א שחזקוני טעה ואין כל צורך למצוא שיבוש בדברי רש"י. להלן דבריו מכ"י וטיקן 21:

ולפי הנראה כך פתרון דברי ר"ש. קרש המקצוע היה חרוץ משלשת צדדין מלבד החריץ אשר באמצע הקרש ואותו חריץ הנוסף בקרש זה היה לרחבו בעוביו כדי לכסות את שפת האדן אשר בצד קרן הצפוני והדרומי אבל כל הקרשים האחרים לא היו חריצים רק משני צדיהם מלבד החרוץ האמצעי. וא"ת וא"כ היו בולטים האדנים לכדי חוץ ולצד פנים? וי"ל דשמא לא היו בולטים רק משהו. ועוד, כיון שהאדנים היו שוים ורצופים זה אצל זה אותן בליטות של צד חוץ ושל צד פנים היו לנוי במשכן. ובזה יתיישב פי' ר"ש על אופנו על שתי הקושיות ראשונות של חזקוני למבין. וגם הקושיא השלישית אינה קושיא כל כך שמה שפי' ר"ש וראש הקרש המקצוע שבסדר המערבי נכנס לתוכו וכו'. וכן כתוב שלא יפרידו האדנים ביניהם. ולדברי חזקוני מה ענין הפרדת האדנים כאן עד"י ב"א.⁷⁰

70 על הביטוי "עד"י ב"א", ראו טויטו, מנחת יהודה, עמ' 81, בסוף הערה 85.

מעניין לשים לב שלאחר שריב"א מציג את דברי חזקוני העוסקים בנוסח פירוש רש"י, מסתייג ריב"א מדברי חזקוני,⁷¹ וטוען שאין צורך לחפש שיבושים בנוסח פירוש רש"י שלא לצורך, מאחר שניתן להבין את הפירוש כפי שהוא בנוסח המצוי לפנינו, ומפרש את פסוקנו כשבסוף פירושו הערה: "ובזה יתיישב פי' ר"ש על אופנו על שתי הקושיות ראשונות של חזקוני למבין".

סיכום

לבד מחשיבותן של גרסאות הפירושים שהוצגו ולבד מחשיפתם של שני פירושי רבותינו שאבדו, מתברר ערכם הגדול של החיבורים מאת בעלי התוספות לתורה. במאמר זה התמקדנו באחד מהחשובים שבהם: מנחת יהודה לר' יהודה בן אלעזר, חיבור שאת שיטתו הפרשנית חקרנו לפני שנים אחדות במקום אחר.⁷² ריב"א, כשאר החיבורים של בעלי התוספות לתורה דוגמת דעת זקנים, מושב זקנים ודומיהם, מביא פירושים מחיבורי קודמיו דוגמת רש"י, רשב"ם, בכור שור, חזקוני ורבנו תם. כמה מביאורים אלה פותחים ומסיימים בביטויים המורים על ציטוט. ואף שריב"א העיד על חיבורו שהוא פירוש על פירוש רש"י, הרי חיבורו מעיד שלבד מהיותו סופרקומנטר על פירוש רש"י הוא פירוש עצמאי המציג לא פעם פירושים שאין להם כל קשר לפירוש רש"י או פירושים שאמנם מזכירים את אותם הדיבורים המתחילים שהזכיר רש"י, אולם פירושו שונה מפירושו של רש"י. עוד הוא מביא פירושים הכוללים חירות פרשנית ממדרגה ראשונה.

במאמר זה הצגנו כמה דוגמאות של פירושים שריב"א שאב מפירושי קודמיו ושמה ציטוט מהם. הצגנו שתי אפשרויות לתופעה זו: (1) נוסח הפירושים בפירוש ריב"א הוא עדות נוסח חדשה לפירושיהם, בכללם אלה שבמהדורות המדעיות הקיימות, כמהדורותיו של א' ברלינר לפירוש רש"י לתורה,⁷³ כמהדורותיו של ח"ד שעוועל לפירוש חזקוני לתורה⁷⁴ ולפירוש רמב"ן לתורה,⁷⁵ כמהדורתו של יהושפט נבו לפירושו של ר' יוסף בכור שור לתורה,⁷⁶ כמהדורתו של מ' לוקשין לפירוש

71 למרות דבקתו של ריב"א בפירוש חזקוני לא נמנע לעתים מלבקר את פירושו. ראו טויטו, מנחת יהודה, עמ' 121–124.

72 טויטו, ריב"א.

73 ברלינר, רש"י.

74 שעוועל, חזקוני.

75 שעוועל, רמב"ן.

76 נבו, בכור שור.

רשב"ם לתורה (המיוסדת על מהדורתו של ד' רוזין)⁷⁷ וכמהדורתו של מיכאל אורליאן לספר הגן;⁷⁸ 2) לפנינו נוסח פירוש אחר של קודמיו המעיד על שיטתו הפרשנית בשימושו בפירושיהם. שיטתו זו כוללת עיבוד מחודש של הפירושים, עיצוב מבנה ברור יותר והוספת מילות קישור ושינוי סדר החלקים של הפירוש. נראה שהרוב המוחלט של השינויים בנוסח הפירוש הינו מהאפשרות הראשונה שכן גם בראשיתם וגם בסופם ביטויים המורים על ציטוט.

במהלך החקירה נמצאו בפירושו של ריב"א עדויות לשני פירושים חשובים ביותר: פשטי רבנו אליקים ופשטי ר' משה מקוצי. פירושים אלו על התורה אבדו ואינם, ופירושו הוא המקור היחיד לקיומם. מבחר מפירושיהם נמצא בידינו בההדרה מדעית, ואנו מקווים ברצות ה' לפרסמם בקרוב.

ריב"א סייע בידנו להעלות השערות בדבר פתרונו של קשיים פרשניים מקומיים, קשיים תוכניים וקשיים כלליים הנוגעים לפירושיהם של חכמי צרפת. מתברר שגם ר' יהודה בן אלעזר השתמש בפירושי קודמיו בחיבורו, כדרכם של חכמי צרפת מבעלי התוספות לתורה.

ראוי לבצע סקירה נרחבת של חיבורים אלה ומתוכם לאסוף ביאורים של חכמי צרפת הראשונים, אלה המובאים בשמם, אלה המצוטטים בשמם ואלה האנונימיים הידועים כי משלהם הם. מתוך האוסף, שככל הנראה גדול יהיה, יידונו הפירושים לגופם, יידונו הווריאנטים החשובים שבהם ויוכרע במידת האפשר נוסחם המקורי של הפירושים. נראה שרק אז ניתן יהיה לערוך מהדורות חדשות, אקלטיות, של פירושי רש"י, רשב"ם, בכור שור, חזקוני, ואחרים שלא נזכרו במאמר זה. מהדורות אלה תכלולנה מנגנון ביקורתי של חילופי נוסחאות, הערות ואפרט מדעי ויאפשרו לגשת אל פירושיהם בלי להישען על המהדורות המדעיות הקיימות, שמקצתן לוקות בחסר ולא תמיד עומדות בקנה מידה מדעי. אני תקווה כי מאמר זה תרם ולו במעט לאידיאה זו, שבע"ה תתממש בשנים הבאות.

77 לוקשין, רשב"ם, פירוש.

78 אורליאן, ספר הגן.

